

RAZGLEDI

DISKUSIJA O »AZIJSKEM PRODUKCIJSKEM NAČINU«

V Predgovoru H kritiki politične ekonomije je K. Marx zapisal, da v »velikih obrisih lahko označimo azijske, antične, fevdalne in moderne buržoazne načine proizvodnje za progresivne dobe v ekonomskem razvoju družbe. Buržoazni proizvodni odnosi so zadnja antagonistična oblika družbenega proizvodnega procesa...«¹ Marx loči torej štiri oblike razrednega produkcijskega načina, ki so osnova štirim progresivnim obdobjem v ekonomskem razvoju družbe. Ekonomski razvoj pa je osnova celotnemu družbenemu razvoju, osnova formacije, temeljne kategorije marksistične sociologije. Formacija je celotnost vseh procesov in odnosov v družbi na določeni stopnji zgodovinskega razvoja, ki jo opredeljuje le zanjo karakteristični produkcijski način. Iz tega sledi, da je Marx ločil štiri razredne formacije. V zadnjih letih prevladujoča periodizacija (dorazredna družba, suženjstvo, fevdalizem, kapitalizem, komunizem) pa loči le tri razredne formacije. Zakaj tako? Zakaj v občo shemo periodizacije ni uvrščen azijski produkcijski način? Ali se je Marx po letu 1859 temu pojmu odrekel? Zakaj in kdaj? Kakšno je bilo Engelsovo stališče? Kako je mislil Lenin? Na ta, za marksistično sociologijo vznemirljiva vprašanja, so postklasični avtorji odgovarjali različno.

Razglabljanja o azijskem produkcijskem načinu, odkar ga je Marx uvedel v marksistično sociologijo, niso nikoli zamrla. Ob določenih zgodovinskih dogajanjih so bila živahnejša, nato so se spet utišala. O njem so govorili tudi na IV. kongresu Ruske socialnodemokratske stranke (1906), XV. kongresu Vsezvezne komunistične partije boljševikov (1926), VI. kongresu Kitajske komunistične partije (1928), VII. in VIII. razširjenem plenumu Izvršnega komiteta (1926, 1927) in VI. kongresu (1928) Komunistične internacionale.² Od starejših marksističnih avtorjev so bili pristaši azijskega produkcijskega načina K. Kautsky, Roza Luksemburg in G. V. Plehanov.

Živahnejša obdobja diskusij o azijskem produkcijskem načinu so bila v drugi polovici 20. in v začetku 50. let ter v zadnjih letih. Prvo živahnejše obdobje je bilo povezano z naravo in s cilji kitajske revolucije. V zadnjih letih pa je diskusija povezana z vprašanji sodobne strukture neevropskih ljudstev, razvojnimi težnjami in zakonitostmi njihovega razvoja in posebej z nekaterimi metodološkimi stališči do periodizacije družbenega razvoja.

Avtorji so doslej različno interpretirali Marxov pojem azijskega produkcijskega načina. V osnovi lahko razdelimo interpretacije v štiri skupine. Nekateri so menili, da je Marx pod pojmom azijskega produkcijskega načina razumel rodovno družbo, drugi so menili, da ga je enačil s specifičnim razvojem azijskih ljudstev. Tretja skupina avtorjev je trdila, da je to univerzalna

¹ K. Marx-F. Engels, Izbrana dela, Ljubljana, 1950, I. zvezek, str. 456.

² Primerjaj: Jan Pečirka, Predni orient, antika a otrokárská formace v Československý časopis historický (ČSCH), 1964, št. 5, str. 406—422. Gianni Sofri, Sul »Modo di produzione asiatico. Critica storica, 1966, št. 5—6 (50. XI. 1966), str. 704—810.

stopnja družbenega razvoja ali kot formacija ali kot prehodno obdobje od dorazredne k razredni družbi. Četrta skupina avtorjev pa je bila prepričana, da je specifična oblika suznjelastniške oziroma fevdalne družbe. Povezovanje azijskega produkcijskega načina z rodovno družbo je bilo najmanj razširjeno. V prvem obdobju mu niso pripisovali univerzalne narave.

Za razumevanje diskusije, ki se je razplamtela v drugi polovici 20. let in v začetku 50. let, moramo upoštevati ocene socialne strukture Kitajske v začetku 20. let našega stoletja, čeprav takrat te strukture niso povezovali s teorijo azijskega produkcijskega načina. Kitajski viri diskusije iz tega obdobja mi niso dostopni. Upošteval bom le sovjetske virov, kjer je bilo središče diskusije. Poznavanje fragmentarnih kitajskih virov priča, da je na Kitajskem potekala diskusija v podobnih vsebinskih okvirih kot v Sovjetski zvezi. Diskusija o socialni strukturi sodobne Kitajske se je razširila na njen historični razvoj in historični razvoj drugih azijskih dežel (Indijo, Iran, Afganistan). Na drugi strani pa se je vedno bolj utrjevala misel, da so azijska ljudstva razvojno prešla iste socialne tipe kot evropska ljudstva. O socialnih tipih evropskega razvoja pa ni bilo enotnosti. Zato je diskusija prerasla v občo metodološko diskusijo.

V prvi polovici 20. let našega stoletja je v Sovjetski zvezi prevladoval koncept, ki je socialno strukturo Kitajske opredeljeval takole: na Kitajskem ni privatne zemljiške lastnine, zato ni velikih zemljiških lastnikov. Na vasi prevladujejo patriarhalno-srenjski odnosi, zaradi tega kitajska država ni postala država v polnem smislu besede. Na osnovi srenj, ki so same zadovoljevale svoje potrebe, je nastal vladajoči razred »popolnoma posebnega tipa, ki ga ne pozna evropska kultura«. To je razred šenši, službeni sloj, gramoteji, kakor jih je imenoval Varga, ali literati, kakor jih je imenoval Kantorovič. To naj bi bila svojevrstna kitajska inteligenca, nadrazredna birokracija. Vodilni položaj v družbi je zavzela zaradi organizacije umetnega namakanja, ki je terjala centralizirano upravo. Zaradi tega ima tudi država posebno vlogo. Kitajska družba do vdora Evropejcev ni poznala socialnih sprememb. Kapitalistični produkcijski odnosi, ki so se po vdoru Evropejcev razvijali, niso zajeli vasi in je socialna struktura ostala nespremenjena.

Več avtorjev, posebno tisti, ki so delovali na Kitajskem, so zavračali tako oceno socialne strukture sodobne kitajske družbe. Dokazovali so obstoj drobne in velike zemljiške lastnine in menili, da je dežela razvojno prešla obdobje fevdalizma, o čemer pričajo prežitki fevdalne strukture v sodobnosti. Niso pa mogli dokazati obstoj fevdalnega razreda.

Aprila 1927 je revolucija prešla v kritično obdobje. Nasprotujoče ocene razvoja in sodobne socialne strukture dežele so dobile politično obeležje. Poleg omenjenih dveh konceptov je svoj koncept podal Radek. Priznaval je obstoj fevdalizma v preteklosti. Zavračal pa obstoj prežitkov fevdalne družbe v začetku 20. stoletja. Zato naj bi bila sodobna agrarna revolucija usmerjena proti nemu delu kitajske buržoazije in ne proti fevdalcem, ki jih že ni bilo.³

³ E. Varga, *Ekonomičeskie problemy revoljucii v Kitae v Planovojе hozjajstvo*, 1925, št. 12, str. 174. V. N. Nikiforov, *Diskussija sovjetskih istorikov ob obščestvenno-ekonomičeskom stroe Kitaja (1925—1951)* (Nikiforov), *Narody Azii i Afriki* (NAA), 1965, št. 5, str. 76—7. Očerki istorii istoričeskoj nauki v SSSR, Moskva, 1966, IV. zvezek (Očerki), str. 800 sl. L. V. Danilova, *Stanovljenje marksistskogo napravljajenija v sovjetskoj istoriografii epohi feodalizma*, *Istoričeskie zapiski*, 1965, št. 76, str. 87 sl.

Ob zavračanju Radekovega koncepta so se mnogi avtorji zatekli k Marxovemu pojmu azijskega produkcijskega načina, kar je sprožilo diskusijo o azijskem produkcijskem načinu. Najvidnejši teoretik je bil L. I. Madjar. Sodobno kitajsko družbo je označeval za prehodno obdobje od azijskega produkcijskega načina h kapitalizmu. To prehodno obdobje je nastalo zaradi vpliva evropskega kapitalizma na »azijsko« družbo, ki se je razvijala po svojih specifičnih zakonih. Azijski produkcijski način je označeval za razredno družbo. Razredna nasprotja so bila med osnovnimi kmečkimi množicami, ki so bile združene v srenjah in vladajočim razredom, ki se je izoblikoval iz bivših srenjskih slug: literatov na Kitajskem, žrecev v Egiptu itd. V tej družbi ni bilo privatne lastnine, ker je bila država vrhovni lastnik zemlje in vode, osnovnih pogojev proizvodnje. Oblika države v vseh vzhodnih deželah je bila despotija. Ta je bila organizator družbenih del, posebno umetnega namakanja. Hkrati pa, posebno na Daljnem vzhodu, organizator preskrbe družbe pri posledicah stihijne revščine. Vladajoči razred si je prisvajal presežni produkt kmetov v obliki rente in davka, ki so ju hkrati odtrgovali. Elementi fevdalne in buržoazne strukture, ki jih zasledimo na Kitajskem, so bile sad evropskega vpliva. Poljedelstvo je bilo združeno z domačo obrtjo. Prevladovalo je ročno delo.⁴

Berin je podobno označeval azijski produkcijski način. Poudarjal je, da je Marx ločil formacije po načinu združitve delovne sile s pogoji dela. Na Vzhodu je bila specifična oblika združitve delavca s pogoji dela, ker tam ni bilo privatne zemljiške lastnine. Nominalni lastnik zemlje je bila država, posestnik pa kmet, ki je zemljo lahko prodajal in kupoval. Kmet ni bil vezan na zemljo, kar je značilno za fevdalno družbo. Hani, begi, sultani in drugi so bili državni uradniki, to pa ne velja za turško družbo. Davek je bil tipična oblika prisvajanja presežnega produkta. Poljedelstvo je bilo združeno z domačo obrtjo, zato je bila kmečka družina neodvisna od trga. Mesta niso bila središča obrti, kakor je bilo to v fevdalizmu. Zato azijska družba ni poznala krepitve v delitvi dela. Fevdalni produkcijski odnosi so se začeli razvijati z vdorom Evropejcev.⁵ Podobne misli sta razvijala Kokin in Papajan.⁶ Šmonin pa je trdil, da vsako formacijo, katere notranja trdnost ne omogoča prehoda h kapitalizmu, lahko imenujemo azijski produkcijski način.⁷

Večina pristašev teorije azijskega produkcijskega načina je azijsko formacijo uvrstila v občo shemo periodizacije vzporedno s sužnjelastniško formacijo po geografskem principu, kakor je storil Plehanov. Berin pa jo je uvrstil med sužnjelastniško in fevdalno formacijo. Tako je lahko pritrnil, da je bilo suženjstvo prva oblika izkoriščanja.

⁴ L. Madjar, *Ekonomika selskega hojajstva v Kitae*, GIZ, Moskva-Lenin-grad, 1928. E. Iolk, *K voprosu ob »aziatskom« sposobu proizvodstva* (Iolk), *Pod znamenem marksizma*, 1931, št. 5, str. 155. »Spornye voprosy metodologii istorii« (Diskussija ob obščestvennyh formacijah, Izdatelstvo »Proletarij«, 1930 (Spornye voprosy), str. 118 sl. A. Prigožin, *Problema obščestvennyh formacij*, *Pod znamenem marksizma*, 1930, str. 7—8, str. 164.

⁵ »Ob aziatskom sposobu proizvodstva«. *Stenografičeskij otčet diskussii po doklade t. Berina*. Izdatelstvo »Zakkniga«, 1930 (Ob aziatskom), referat in diskussija Berina.

⁶ Nikiforov, str. 85.

⁷ A. Efimov, *Koncepcija ekonomičeskikh formacij u Marksa i Engelsa i ih vzgljadi na strukturu vostočnih obščestv*, *Istoričeskij marksist* (IM), 1930, zv. 16, str. 149 sl.

Pristaši teorije azijskega produkcijskega načina so kljub ugovorom vztrajali, da so klasiki marksizma zagovarjali azijski produkcijski način v vsem obdobju svoje aktivnosti. Nasprotno je trdil E. Iolk, ko je menil, da ga klasiki niso nikoli zagovarjali. Ko sta Marx in Engels pisala o »azijskih oblikah«, »vzhodnih posebnosti« itd, piše Iolk, sta mislila na »starovzhodno epoho razvoja človeške zgodovine« ali na modifikacijo fevdalnih odnosov v nekaterih srednjeveških evropskih deželah ali v obdobju delovanja klasikov. »Starovzhodna epoha razvoja človeške zgodovine« je bila prva stopnja antagonistične družbe, ki je v posameznih deželah ali v različnih obdobjih v eni deželi temeljila na fevdalnem ali sužnjelastniškem produkcijskem načinu. V Predgovoru »H kritiki politične ekonomije«, kjer Marx navaja zaporedje produkcijskih načinov, omenja azijski produkcijski način. Toda tu, piše Iolk, Marks ni uporabljal pojma »produkcijski način« v smislu družbene oblike proizvodnje, ampak v ožjem smislu kot »družbeno tehnični proces dela.« Enako je ta potem uporabil v Kapitalu, ko omenja drobnokmečki, manufakturni in industrijski način proizvodnje.⁸

Gedes, ki ni bil pristaš teorije azijskega produkcijskega načina, je zavračal tako interpretacijo Marxovega teksta, saj Marx piše o »epohi ekonomskega formiranja družbe.« »Vzhodna srenjska posest«, ki jo je Marx imel za bazo azijskega produkcijskega načina, je nadaljeval Gedes, je stopnja k antični družbi, vendar ta ne preraste povsod v antični produkcijski način. Pojem »azijski« Marx ni uporabil v geografskem smislu, ampak v socialno-ekonomskem. Poimenoval ga je geografsko, ker je na Vzhodu našel največ sledov prvotne oblike srenjske lastnine. Naloga marksistov je, je menil Gedes, da pojasnijo, zakaj je bil Marx primoran v drugi polovici 19. stoletja azijsko družbo interpretirati kot posebno formacijo. Gedes je menil, da so bili Marxovi pogledi odvisni od tedanje stopnje znanosti o družbeni strukturi vzhodnih dežel. Rodovna družba v času, ko je Marx prvič obrnil pozornost na Vzhod, še ni bila odkrita. V tem času so imeli fevdalizem za specifičen evropski pojav. Z druge strani pa je Marx v srenjski lastnini zemlje, kakor sploh v indijski ureditvi srenj, videl močno orožje v boju proti buržoaznim teorijam o večnosti privatne lastnine. Zaradi tega, je zaključil Gedes, nismo dolžni slepo ponavljati pripomb in stališč, ki jih je Marx ob raznih prilikah zapisal, ampak pri proučevanju azijske družbe izhajati iz Marxove teorije formacij. O azijskih družbah (Indiji, Kitajski) pa je Gedes menil, da so bile pred vdorom Evropejcev fevdalne, ki so se ločile od evropskega fevdalizma po centralizirani naravi fevdalne monarhije.⁹

Efimov je menil, da pri Marxovem pojmovanju azijske družbe moramo izhajati iz Heglovih pogledov. Marx je pod azijskim produkcijskim načinom pojmoval proizvodnjo zaprtih srenj, kjer so ljudje sami zadovoljevali svoje potrebe, ker je bila obrt organizirana v srenjah. Marx je v zgodnjih delih azijski produkcijski način enačil z arhaično formacijo, a ne prvotno hordo, kar pomeni, da je Efimov dorazredno družbo razdelil na dve formaciji. V poznejših delih pa je Marx, nadaljuje Efimov, azijski produkcijski način označil za razredno družbo, a se je v letih 1875—7 temu pojmu odrekel.¹⁰

⁸ E. Iolk, str. 152—156.

⁹ Spornye voprosy, str. 209—218.

¹⁰ IM, 1950, zv. 16, str. 128 sl.

Tudi drugi nasprotniki teorije azijskega produkcijskega načina so menili, da sta Marx in Engels dalj časa zagovarjala to teorijo, ki sta se ji, ko sta spoznala Morganovo delo Stara družba, odrekla. Vsi pa so bili enotni, da Lenin ni bil pristaš te teorije.

Tako sta se v diskusiji dejansko zastavljali dve vprašanji: Marxov pogled na razvoj azijskih ljudstev in vprašanje njihovega družbenega razvoja.

Diskusija je bila kmalu politično obsojena in nato prekinjena. XV. kongresu VKP(b), ki je že 1926 zavrnil to teorijo,¹¹ se je 1928 pridružil VIII. kongres KP Kitajske, ki je bil že po porazu revolucije, v Moskvi. Teorijo so imenovali tudi trockistično, ker je bil Madjar v letih 1925—7 član »nove opozicije«, ki jo je pozneje zapustil. Tako pojmovanje, piše Nikiforov, pa je bilo napačno, ker se je teorija porodila v boju s trockistično koncepcijo Radeka, ki je bil njen oster nasprotnik.¹²

Pristaši teorije so se branili političnih očitkov. Sklicevali so se na program Kominterne. Tako je dejal Madjar, da mora Dubrovskij kot član VKP(b) priznati teorijo azijskega produkcijskega načina, ker je v programu Kominterne govora o njegovih ostankih.¹³ Berin pa je menil, da izpolnjuje direktivo Kominterne, če razglablja o osnovnih obeležjih teorije, ker program Kominterne »Borba za svetovno diktaturo proletariata in osnovni tipi revolucije« govori o azijskem produkcijskem načinu v ekonomiki dežele in politični nadstavbi.¹⁴

Politično obsodbo teorije moramo razumeti v okviru tedanjih družbenih in političnih odnosov v deželi in v svetu. Obdobje diskusije poteka hkrati z zaostrenim razrednim bojem ter ideološko-političnimi odnosi (trockizem, desni odklon) ter zaostrenim bojem zoper nemarksistične koncepte v znanosti, posebno sociološki teoriji in zgodovinopisju, ki so ga v tem času še zapostavljali na račun sociologije. V takih okvirih ni bilo prostora za teorijo azijskega produkcijskega načina, ki so jo enačili z revizionizmom, antimarksizmom in menili, da je hkratno z imperialističnimi in nacional-reformističnimi idejami o lažni specifičnosti Vzhoda. Odločilnega pomena je bilo znano Stalinovo pismo O nekaterih vprašanjih zgodovine boljševizma, ki ga je leta 1931 poslal uredništvu revije Proletarska revolucija, ki se sicer neposredno ni dotikalo diskusije.¹⁵

Uvodoma sem poudaril, da se je vzporedno z diskusijo oblikovala periodizacija petih formacij. Do tega obdobja zasledimo v sovjetski literaturi dokaj različne kriterije periodizacije, kar je bila posledica vplivov raznih historio-grfskih in socioloških smeri. To celo med strokovnjaki, ki so se prištevali med marksiste. Med diskusijo se je ne glede na opredelitve azijske strukture vedno bolj zastavljalo vprašanje prve razredne strukture družbe. Pri tem pa so tudi končali diskusijo o azijskem produkcijskem načinu. Pristaši teorije so ga vedno bolj omejevali na starejša obdobja in nazadnje omejili na stari vek.

Leta 1931 se je v diskusiji, ki je bila v državni akademiji zgodovine materialne kulture (GAIMK) v Leningradu, »aziatčikom«, kakor so imenovali

¹¹ Pjatnadcatyj sezđ VKP(b). Stenografičeskij otčet, Moskva, 1961, I. zvezek, str. 801—810, 839—841.

¹² Nikiforov, str. 80.

¹³ IM, 1930, zv. 16, str. 104 sl.

¹⁴ Ob aziatskom, str. 140. Gre za program, ki je bil sprejet na VI. kongresu leta 1928.

¹⁵ J. Stalin, Vprašanje leninizma, Ljubljana, 1948, str. 389.

pristaše teorije azijskega produkcijskega načina, pridružil egiptolog V. V. Struve. Njemu so mnogi sledili, drugi pa vztrajali, da so imeli družbeni odnosi dežel starega Vzhoda fevdalno naravo. Struve je kmalu zapustil vrste »aziatičkov« in se vrnil na fevdalni koncept. Leta 1932 je podal kritiko svojih stališč in meril, da je opredelitev dežel starega Vzhoda kot fevdalnih »modernizacija zgodovine starega Vzhoda«. Svoje prejšnje teorije je imenoval »golo sociologiziranje«. Predvideval pa je, da bo nadaljnje proučevanje virov potrdilo, da je bilo na starem Vzhodu suženjstvo prevladujoča oblika izkoriščanja. Struveja sta podprla Kovaleev in Olderogge. V naslednjih letih je Struve na virih iz časa III. dinastije Ura podrobneje dokazoval sužnjelastniško naravo dežel starega Vzhoda. Tako je Struve utemeljitelj teorije sužnjelastniške ureditve dežel starega Vzhoda. Zagovorniki te teorije so se sklicevali na Engelsa in Lenina, posebno na njegovo predavanje O državi leta 1919 na sverdlovski univerzi in je bilo 1929 prvič objavljeno.

Na sužnjelastniško naravo dežel starega Vzhoda sta pristala tudi Avdiev in Mišulin, ki sta delovala v Moskvi. Zavrnila sta Struvejev paralelizem med antiko in starim Vzhodom. Avdiev je poudarjal obstoj močnih ostankov rodovne družbe (zakostenele oblike vaške srenje). Mišulin pa je označil dežele starega Vzhoda za zgodnjesužnjelastniške, kar je pozneje sprejel tudi Struve.¹⁶

Tako je bilo končano prvo živahno obdobje diskusije o azijskem produkcijskem načinu in je nastala shema petih formacij, ker je tudi za poznejši razvoj azijskih dežel prevladovalo mnenje, da so v razvoju prešle iste formacije kot Evropa.

Češki zgodovinar Pečirka meni, da so sovjetski zgodovinarji morali orientalske despotije označiti za sužnjelastniške, ker je bila teorija azijskega produkcijskega načina politično obsojena, za fevdalne strukture pa so jih označili nemarksistični avtorji.¹⁷ Res je, da je del nemarksističnih avtorjev orientalske despotije uvrščal med fevdalne strukture, med njimi E. Meyer, ki je imel močan vpliv na rusko histografijo. Drugi avtorji so jih šteli za sužnjelastniške, tretji pa med kapitalistične. Zato je med sovjetskimi zgodovinarji bolj prevladovalo prepričanje, da je bila prva razredna formacija sužnjelastniška. Sicer pa je bila karakteristika dežel starega Vzhoda tudi po Struvejevem nastopu ena izmed najbolj spornih problemov periodizacije. Fevdalni koncept so tudi v prihodnje branili nekateri vidni sovjetski zgodovinarji. To pa že presega okvire neposredne diskusije o azijskem produkcijskem načinu.

*

V začetku šestdesetih let je diskusija o azijskem produkcijskem načinu ponovno oživela. V zadnjih nepolnih tridesetih letih so o njem pisali redki posamezniki, predvsem marksisti iz azijskih dežel. Konec petdesetih let se je

¹⁶ V. V. Struve, Problema zaroždenija, razvitija i upadka robovlastelčeskij obščestv drevnego Vostoka, Izvestija GAIMK, 1934, zv. 77, S. I. Kovaleev, O nekotoryh problemah robovlastelčeskoj formaciji, Problemy istorii dokapitalističeskij obščestv, 1934, št. 12, N. M. Postovskaja, Izučenie drevnej istorii Bližnego Vostoka v Sovetskom Sojuze (1917—1959), Moskva, 1961 str. 80 sl. Nikiforov, str. 90—1. Očerki, str. 559 sl.

¹⁷ ČSČH, 1964, št. 5, str. 407—8.

pojem azijskega produkcijskega načina vse pogosteje pojavljali tudi v evropski marksistični literaturi. Od naših avtorjev se je v to diskusijo vključil B. Djurdjev,¹⁸ za njim pa profesor B. Grafenauer.¹⁹ V Sovjetski zvezi je o njem v zadnjem obdobju prvi pisal Semjonov, nato E. Varga, ki je bil v polpretekli dobi eden najvidnejših sovjetskih ekonomistov in že v 20. letih pristaš teorije azijskega produkcijskega načina.

Sedanjo diskusijo bom podal po določenih vidikih in ne kronološko, kar bo omogočilo večjo preglednost stališč. Upošteval bom avtorje, ki so določene vidike dosledneje razvili ali so njihova stališča imela večji odmev.

Varga je v osnovi ostal na konceptih, ki jih poznamo iz prvega živahnega obdobja diskusije. Meni le, da je azijski produkcijski način obstajal v azijskih in afriških deželah, kjer je bilo premalo padavin, in poljedelstvo brez umetnega namakanja ni bilo mogoče.²⁰ Tudi Struve ga povezuje s potrebami umetnega namakanja. Poudarja pa pomen kolektivnega suženjstva v primitivni obliki, ker so sužnje z uspehom uporabljali pri nekvalificiranih zemeljskih delih. Meni, da se je azijski produkcijski način razvil v sužnjelastniško družbo in sklepa, da se to krije s stališči klasikov.²¹

Francoski marksisti že nekaj let sistematično raziskujejo zgodovinske strukture tropske Afrike dokolonialnega obdobja in tudi Kitajske in menijo, da so to strukture, ki jih je opisal Marx pod azijskim produkcijskim načinom, in ne sužnjelastniške ali fevdalne. Njihovi pogledi se razlikujejo predvsem po mestu azijskega produkcijskega načina v družbenem razvoju. Nekateri pravijo, da ga je Marx omejil geografsko in menil, da je obstajal vzporedno s klasično antiko (Parain). Drugi pa mu pripisujejo univerzalno naravo in menijo, da je nujna stopnja v razvoju človeštva od dorazredne k razredni družbi (Godelier).

Godelier misli, da ima struktura, ki jo je Marx opisal pod azijskim produkcijskim načinom, večjo zgodovinsko in geografsko univerzalnost, kakor je predvideval, saj spadajo v to strukturo imperiji dokolumbovske Amerike, afriška kraljestva in mikensko cesarstvo. Avtor loči dva tipa azijskega produkcijskega načina: z velikimi (družbenimi) deli in brez njih. Vzroki za nastanek azijskega produkcijskega načina so različni. Godelier meni, da ga je Marx povezoval z namakalnimi deli, v Afriki pa je do izkoriščanja privedla kontrola nad medplemensko trgovino. Tako so nastala cesarstva, v katerih je prevladovala aristokracija ob številnem birokratskem sloju. Zemlja je bila državna lastnina. Državno oblast je imela plemenska aristokracija, ki si je z izkoriščanjem prisvajala sadove dela drugih članov skupnosti. Zato je za azijski produkcijski način z ene strani značilna srenjska struktura, z druge strani pa porajanje izkoriščevalskega razreda, kar pomeni, da je to prehodno obdobje od dorazredne k razredni družbi, ali kakor pravi avtor: to je zadnja brezrazredna

¹⁸ Avtor je o vprašanih periodizacije večkrat pisal. Temeljna razprava pa je Teoretske osnove periodizacije u istoriji i periodizacija opšte istorije, *Historijski pregled*, 1958, št. 3—4.

¹⁹ Bogo Grafenauer, *Struktura in tehnika zgodovinske vede*, Ljubljana, 1960, str. 186 sl.

²⁰ E. Varga, *Očerki po problemam politekonomiji kapitalizma*, Moskva, 1965, str. 358—382.

²¹ V. V. Struve, *Ponjatie »azijskij sposob proizvodstva«*, NAA, 1965, št. 1, str. 104—9.

in hkrati prva razredna struktura družbe.²² Zaradi notranjih nasprotij med srenjsko in razredno strukturo se azijski produkcijski način razvije k oblikam razredne strukture, kjer imajo srenjski odnosi sekundarni pomen, primarni pomen pa ima privatna lastnina. Če se notranja nasprotja, ki temeljijo na srenjskem produkcijskem načinu, ne zaostrijo, pomeni azijski produkcijski način razvoj k suženjstvu, ki temelji na blagovni proizvodnji (grško-rimski razvoj) ali k določenim oblikam fevdalizma, za katerega je značilna privatna lastnina brez blagovne proizvodnje (Kitajska, Vietnam, Indija in druge dežele).²³

Podobne misli razvija I. Suret Canale in prav tako loči dve obliki azijskega produkcijskega načina. Za afriško obliko azijskega produkcijskega načina, ki jo preučuje že nekaj let, poudarja, da so zanjo značilne velike patriarhalne družine kot temeljne družbene in proizvodne enote družbe. Te so včasih združene v vaško srenjo, ki je kolektivni lastnik zemlje. Vladajoči razred sestavlja vojaška in dolžniška aristokracija, ki jima načeljuje kralj. Država, ki ni despotovina, ima nekatere gospodarske funkcije (menjavo).²⁴

Zanimive so razlage Paraina in Godeliera, zakaj Engels v Izvoru družine, privatne lastnine in države ni uporabil pojma azijski produkcijski način. Parain meni, da je Engels težil, da odkrije naravo in obliko razvoja, ki je privedel k oblikovanju antičnega produkcijskega načina, zato ni težil, da bi opisal skrajno raznovrstnost obče zgodovine.²⁵ Iz tega sledi, da azijski produkcijski način ne vodi k antičnemu suženjstvu.

Godelier pa meni, da Engels ne omenja azijskega produkcijskega načina, ker niti on niti Morgan pri homerskih Grkih nista našla močne cesarske oblasti, mikensko družbo pa so komaj začeli raziskovati. Poznejša arheološka odkritja na Kreti in Peleponezu so pokazala, nadaljuje Godelier, da je Grčija prav tako poznala močno cesarsko oblast in azijski produkcijski način.²⁶

Azijski produkcijski način kot univerzalno stopnjo družbenega razvoja interpretirata tudi Djurdjev in Semjonov. Djurdjev meni, da je Marx po letu 1859, posebno pa v Kapitalu, dal pomemben prispevek za razumevanje družbenega razvoja azijskih ljudstev. Na osnovi Marxovih misli sklepa, da ni mogoče enačiti azijskega in evropskega razvoja, ker pred nastankom kapitalizma ni mogoče govoriti o enotnem razvoju človeške družbe. Ob tem pa ugotavlja, da je rodovnim strukturam sledila prva razredna ureditev, ki je temeljila na kastovski ali kastovsko-stanovski ureditvi družbe. To pa je univerzalna stopnja v razvoju družbe, ker so to naravni in najenostavnejši razredni odnosi, ki so se razvili iz vojaške demokracije, ko je delitev dela dobila družbeno sankcijo z delitvijo na kaste in je delo postalo nasledstveni privilegij. Enako kot francoski avtorji meni, da se je ta prva razredna formacija razvila v sužnje-

²² M. Godelier, *La nation de »mode de production asiatique« et les schémas marxistes dévolution des sociétés*, Paris, 1964 (Godelier) str. 28, isti, *Ponjatie azijskega sponosa proizvodstva i marksistskaja shema razvitija občestva*, NAA, 1965, št. 1, str. 102—4.

²³ Godelier, str. 33.

²⁴ Z. Sjure-Kanal, *Tradicionnye občestva v Tropičeskoj Afrike i marksistskaja koncepcija »azijskega sponosa proizvodstva«*, NAA, 1965, št. 1, str. 101—2.

²⁵ Charles Parain, *La mode de production asiatique: une étape nouvelle dans une discussion fondamentale* v *La Pensée*, Paris, 1964, št. 114, str. 5.

²⁶ Godelier, str. 24—5.

lastniško, če se je razvila blagovna proizvodnja, ali pa k določenim oblikam fevdalne strukture. Med fevdalnimi strukturami pa moramo ločiti dve, če ne celo tri fevdalne formacije: azijsko ali vzhodno, evropsko in vzhodnoevropsko. Prvi dve fevdalni formaciji je po mnenju Djurdjeva ločil že Marx.²⁷

Semjonov je razvoj družbe razdelil na šest formacij: rodovno, odvisnostno (kabalno), suznjelastniško, fevdalno, kapitalistično in komunistično. Za odvisnostno formacijo so značilni odvisnostni (kabalni) produkcijski odnosi in odvisnostni načini izkoriščanja, ki združujejo značilnosti suženjskih, fevdalnih in mezdnih produkcijskih odnosov ter čestokrat tudi značilnosti svobodnih samostojnih proizvajalcev. To je posebna nediferencirana oblika izkoriščanja, nerazviti produkcijski odnos, ki zajema vse stopnje osebne odvisnosti — od popolne odvisnosti do skoraj popolne svobode.

Odvisnostna formacija je prva razredna formacija. To je imel Marx v mislih, sklepa Semjonov, ko je pisal o azijskem produkcijskem načinu. V okvir te formacije spadajo zgodovinske strukture dežel starega Vzhoda, homerske Grčije, mikenska družba, zgodnjerezredne družbe slovanskih ljudstev, Germanov, stare Amerike itd.²⁸

Podobne misli je razvil Melikešvili, ki pa loči tri tipe zgodnjerezredne družbe. Kot izhodišče periodizacije mu rabi stopnja razpada družbe na antagonistične razrede. Zato loči dorazredno, razredno in razvito brezrazredno družbo. Po istem kriteriju deli razredno družbo na zgodnjerezredno ali nerazvito razredno družbo, razvito razredno družbo in prehodno etapo k razviti brezrazredni družbi. Meni pa, da zgodnjerezredne družbe ne moremo enačiti z zgodnjesuznjelastniško, temveč kot prehodno stopnjo k razvitemu suženjstvu ali fevdalizmu.

Med zgodnjerezredne družbe uvršča strukture, ko družba še ni bila razčlenjena na razrede. Pretežna večina ljudi je še ohranila ekonomsko in osebno svobodo. Privilegirana skupina še ni razpolagala z vsemi proizvajalnimi sredstvi. Njeni privilegiji se navezujejo na dorazredno družbo, temeljijo pa na gospodarskih, kulturnih in vojaških funkcijah ali notranjedružbeni dejavnosti (poglarvarji, voditelji, organizatorji). Značilne so tudi specifične oblike izkoriščanja: državne dajatve ali druge državne obveznosti, opravljanje družbenih del (kar rabi vodilni skupini za utrditev položaja), sodelovanje v vojaških pohodih ob neenaki delitvi plena itd.

Avtor poleg zgodnjesuznjelastniške in zgodnjefevdalne družbe loči azijski produkcijski način, za katerega so značilne nerazčlenjene oblike izkoriščanja, srenjske (državne) oblike lastnine in državno vodenje gospodarstva zaradi potreb namakanja. Zaradi tega ima državni aparat velika polnomočja in močno despotsko oblast. Azijski produkcijski način pa ni značilen za vse dežele starega Vzhoda. V nekaterih deželah je v določenih obdobjih prevladoval suznjelastniški sistem, a ne kot posledica notranje diferenciacije, temveč kot

²⁷ Djurdjev, n. d. in O takozvanim najopštim zakonima razvitka društva, Pregled, Sarajevo, 1955, št. 10, str. 177—188, št. 11—12, str. 285—295.

²⁸ Ju. I. Semjonov, K voprosu o pervoj forme klassovogo občestva, Učenyje zapiski. Krasnojarskij gosudarstvennyj pedagogičeskij institut, 1957, zbornik IX, zv. 1, str. 257—260. Isti, Problema socialno ekonomičeskogo stroja drevnego Vostoka v NAA, 1965, št. 4, str. 69—92.

²⁹ G. A. Melikišvili, K voprosu o haraktere drevnejših klassovyh občestv, Voprosy istorii (VI), št. 1, str. 65—80.

ekspanzije, ki je bila mogoča ob specifičnih okoliščinah, kar se najjasneje kaže pri rimskem imperiju. Avtor pa tudi ne izključuje obstoja fevdalne strukture. Meni pa, da je v občem razvoju sužnjelastniška struktura izjema, ker magistralna smer razvoja vodi od dorazredne k fevdalni družbi. Hkrati pa avtor ne izključuje obstoja azijske formacije, razvite razredne družbe, kjer so obstajali razni elementi brez prevladovanja kateregakoli izmed njih.²⁹

Vasiljev in Stučevski menita, da je za periodizacijo družbenega razvoja potrebno razviti modele, ki jih je zastavil že Marx, ki je ločil tri oblike srenje — azijsko, antično in germansko.

Srenjo azijskega tipa avtorja razširjata na ves neevropski svet. Menita, da je Marx poznal razvoj Indije in ugotavljal, da so naravne okoliščine za uspešno poljedelstvo terjale kolektivno delo, kar je opredeljevalo azijsko srenjo, ki ni bila vsota individuumov, kot germanska oblika srenje, ampak kolektiv kot tak. Zato je azijska oblika srenje postala objekt ostrega izkoriščanja. Redovna aristokracija je izkoriščala člane svoje lastne skupnosti in sužnje. Vzporedno sta ostajali dalj časa dve obliki izkoriščanja, suženjsko in fevdalno. Prav to je posebnost razvoja neevropskih ljudstev. Antična srenja je ob razvoju obrti in blagovne proizvodnje omogočila razvoj klasičnega suženjstva, germanska oblika srenje pa razvoj fevdalnih struktur v zahodni in centralni Evropi.³⁰

V pregledu diskusije o azijskem produkcijskem načinu zasluži pozornost analiza Marxovih pogledov na azijsko družbo, ki jo je podal Ter-Akopjan.

Avtor meni, da so bili pogledi klasikov na vzhodno družbo zasnovani na tradicionalnih predstavah evropske kulture, ki sta jih sistematizirala Montesquieu v Duhu zakonov in Hegel v Filozofiji zgodovine. Nato nadaljuje, da sta Marx in Engels že tedaj, ko se je formiral marksizem, raziskovala vzhodno družbo (Indijo, Egipt) kot posebno obliko socialne organizacije, ki se loči od drugih oblik (ali stadijev) razvoja človeške družbe: patriarhalne, suženjske, fevdalne in buržoazne. Vzhod sta postavljala nasproti grški sužnjelastniški družbi in njuni obliki države raziskovala kot nasprotja fevdalno-buržoaznim državam Evrope. Formulirala sta, da delitev dela ustreza določeni obliki lastnine, določenemu socialnemu redu. Delitev dela na Vzhodu je porajala kastovsko ureditev v državi in religiji, vendar sta ločila patriarhalno in kastovsko ureditev kot dve različni obliki delitve dela, kot različni obliki družbe. Plemensko obliko lastnine sta imela za prvotno obliko lastnine in hkrati podala nekaj elementov azijskega produkcijskega načina, ki sta ga formulirala pozneje. Nista pa še poznala poljedelske srenje kot osnove azijskega produkcijskega načina.

Od začetka 50-ih let do izida prvega zvezka Kapitala, nadaljuje Ter-Akopjan, je Marx intenzivno študiral vzhodno družbo. Ob primerjavi z evropskimi strukturami poznejšega obdobja je 1855 v dopisovanju z Engelson formuliral značilnosti azijskega produkcijskega načina: zaradi geografskih in klimatskih razmer ni privatne zemljiške lastnine. Za irigacijo skrbe srenje, province in država. Mesta so vojaška taborišča, zato zelo hitro nastajajo in propadajo. Srenje so organizirane na teritorialnem principu in same zadovoljujejo svoje potrebe, sestavljajo osnovo despotije. To in despotiska oblast, ki je nastala

³⁰ L. S. Vasiljev, I. A. Stučevskij, Tri modeli vznikovenija i evolucii dokapitalističeskij obščestv, VI, 1966, št. 5, str. 77—90.

zaradi irigacije, je vzrok njihovi izolaciji in jih je prisilila na ločen obstoj. Pozneje je Marx ugotavljal, da je bila azijska oblika srenje najstarejša, kjer je bil posameznik le del celote, zato ni postal samostojen kot v antični, še bolj pa v germanski srenji. Despotija, ki si je prisvajala del presežnega produkta srenjanov, je dajala posamezniku prednost, da ni mogel izgubiti zemlje kakor v antični srenji. Srenjani niso bili sužnji ali tlačani, to je ljudje, ki bi bili ponížani na raven naravnih okoliščin dela. Zato lahko družbeno ureditev vzhodnih despotij, dodaja Ter-Akopjan, imenujemo osebno (pogolovnoe) suženjstvo.

Analiza dokapitalističnih produkcijskih načinov v ekonomskih rokopisih v letih 1857—8 je bila osnova, da je Marx v predgovoru H kritiki politične ekonomije azijski, antični, fevdalni in buržoazni produkcijski način označil kot progresivne epohe ekonomsko družbene formacije.

V tem času, nadaljuje avtor, še niso preučili azijskega, antičnega in fevdalnega produkcijskega načina. Arhaična starogermanska srenja ni bila znana. Tudi notranja nasprotja azijske poljedelske srenje — individualna parcelacija pri obči zemljiški lastnini je bila bolj slutena kot raziskana. Zato je Marx dvomil o univerzalnosti azijskega produkcijskega načina in ga zastavil le hipotetično.

Ko sta klasika, končuje avtor, konec šestdesetih let spoznala obstoj poljedelske srenje pri Germanih, sta pojem azijskega produkcijskega načina odklonila. Menila sta, da je poljedelska srenja zadnja etapa razvoja arhaične formacije, prehod od prvotne k sekundarni formaciji.³¹

*

Navedeni in drugi primeri pričajo, da sodobni avtorji azijskemu produkcijskemu načinu pripisujejo pestrejšo vsebino, kakor tisti pred tremi desetletji. Od sodobnih avtorjev ga le Tjan Čanu razlaga kot dorazredno družbo,³² če ne upoštevamo Garušjanca, ki to le delno dopušča, ker meni, da je Marx s preučevanjem srenje kot proizvodne enote hotel dognati, ali je zgodnjerazredna struktura prehodno obdobje ali samostojni produkcijski način. Tega pa zaradi nerazvitosti znanosti, nadaljuje Garušjanc, ni mogel in je azijski produkcijski način ostal le domneva. Zato ga ni mogoče razumeti v geografskem smislu, ampak kot univerzalno stopnjo družbenega razvoja.³³

Večina sodobnih avtorjev azijski produkcijski način enači z nerazvito ali zgodnjerazredno strukturo. Eni ga interpretirajo kot univerzalno stopnjo, drugi ga povezujejo z razvojem neevropskih ljudstev. Nekateri menijo, da je to prehodno obdobje, drugi trdijo, da je to posebna formacija. Od navedenih avtorjev moramo iz tega okvira interpretacij delno izvzeti Semjonova, ki strukture odvisnostne formacije ali odvisnostno-prafevdalne, kakor jo pozneje imenuje, sicer označuje kot nerazvite razredne strukture, vendar te loči od zgodnje-

³¹ N. B. Ter-Akopjan, Razvitie vzgljadov K. Marksa i F. Engelsa na azijskij sposob proizvodstva in zemledelčeskuju občinu, NAA, 1965, št. 2, str. 74 do 88, št. 5, str. 70—85.

³² Skrajšan referat avtorja je pripravil Ju. Kostin, O drevneazijskom občestve, NAA, 1966, št. 5, str. 218—229.

razrednih.³⁴ Tako je sodobna diskusija v nasprotju od diskusije v tridesetih letih zadela tudi periodizacijo evropskega razvoja. Načeloma ni mogoče izključiti uvedbe nove formacije, ker petčlenska shema periodizacije ni sestavni del materialističnega pojmovanja zgodovine. V formaciji so posplošene lastnosti določenih družb na isti stopnji družbenega razvoja. Zato se vsebina in struktura formacije nujno spreminjata v skladu z novimi dognanji o določenem zgodovinskem razvoju. Kakor nista vsebina in struktura formacije enkrat za vselej določeni, tako ni enkrat za vselej določeno število formacij. Zaradi tega ni mogoče sprejeti stališče Djurdjeva o več fevdalnih formacijah, čeprav tako stališče ni osamljeno.³⁵ Fevdalna formacija je abstrakcija, ki mora temeljiti na posplošitvi vseh zgodovinsko konkretnih fevdalnih struktur. Zato moramo govoriti le o eni fevdalni formaciji in več fevdalnih strukturah. Ob tem ni mogoče spregledati, da so v preteklosti, kar tudi danes ni povsem premagano, fevdalno formacijo enačili s frankovskim fevdalizmom. Celo več, nekateri zgodovinarji so želeli tudi v drugih deželah najti povsem enake strukture.

Nekatere teze sodobne diskusije o azijskem produkcijskem načinu niso nove, ker smo jih že zasledili v marksistični literaturi ali pa so vsebinsko temu zelo blizu. V okviru zastavljenega pregleda tega ni mogoče dokazovati. Opozorim naj le, da so zgodovinarji in sociologi večkrat zastavljali pojem prehodnega obdobja; nekateri kot občesociološko, drugi kot specifično kategorijo, ki so jo vezali na spremembo tipa produkcijskih odnosov. Med zgodovinarji je v polpretekli dobi Grkov pod dofevdalnim obdobjem pojmoval odnose prehodnega tipa od dorazredne družbe k fevdalizmu, ko je nastala »gotska« ali »barbarska« država, kar je imenoval polpatriarhalno, polfevdalno strukturo, saj je menil, da jo je težko označiti. Juškov je trdil, da so dofevdalne »barbarske« države (kijevska do IX. stoletja, mongolska do nastopa Džingiskana itd.) nastale na osnovi družbene strukture, kjer so bili navzoči trije elementi: patriarhalni (dorazredni), suženjski in fevdalni, ki je imel primarno vlogo.³⁶

Težnja po uvedbi prehodnih obdobj ali nove formacije v periodizacijo družbenega razvoja v polpretekli dobi in sodobni diskusiji o azijskem produkcijskem načinu niso bile deležne zadovoljive teoretične analize. Kriteriji, s katerimi avtorji opravičujejo uvajanje le-teh, so zelo različni. Hkrati pa moramo ugotoviti kvalitetno razliko med formacijami in prehodnimi obdobji, če v periodizacijo uvedemo obe kategoriji kot samostojni in kvalitetno različni obdobji periodizacije družbenega razvoja. Toda že zastavljena diskusija je opozorila na potrebne teoretične analize in zavrnila nekaj zgrešenih sklepanj. Med te spada oznaka orientalskih despotij kot sužnjelastniških, saj tam suženjstvo ni bilo prevladujoča oblika izkoraščanja in jih zaradi tega ne moremo uvrstiti med sužnjelastniške strukture. Semjonov je to prepričljivo dokazal. Njemu je

³⁴ Ju. I. Semjonov, Sovetskie istoriki o stanovlenii klassovogo občestva v drevnem Kitae, NAA, 1966, št. 1, str. 155—7. Isti, Kategorija »socialnyj organizm« i ee značenie dlja istoričeskoj nauki, VI, 1966, št. 8, str. 99—100.

³⁵ Bernhard Töpfer, Zu einigen Grundfragen des Feudalismus, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, Berlin, 1965, zv. 5, str. 785—809.

³⁶ S. Juškov, K voprosu o dofevdalnom (»varvarkom«) gosudarstve, VI, 1946, št. 7, str. 45—65.

pritrčila tudi večina udeležencev diskusije o azijskem produkcijskem načinu, ki so jih organizirali določeni inštituti Akademije znanosti ZSSR.³⁷

Obe živahni obdobji diskusije sta povezani s pomembnimi družbenimi dogajanjmi. Sodobna diskusija je povezana s težnjo neevropskih ljudstev k višjim oblikam družbenega življenja. Pri tem se srečujejo z zgodovinsko pogojenimi strukturami. Premagovanje teh bo uspešnejše, če jih bodo razčlenili v zgodovinsko razvojnem procesu, ki naj naprednim družbenim silam nakaže realne okvire perspektivnosti. Zaradi tega je izreden družbeni pomen diskusije, ki je zadela tudi interpretacije preteklega evropskega razvoja, saj morajo biti spoznanja o njem kot izhodišče raziskovanju njihovega razvoja.

Ludvik Čarni

³⁷ L. V. Danilova, Diskusija po važnoj problemy, Voprosy filosofii (VF), 1965, št. 12, str. 149—156. M. Vitkin, Novaja faza diskussii, VF, 1966, št. 8, str. 141—4, A. I. Pavlovskaia, S. L. Utčenko, Naučnaja žizn sektora drevnej istorii inštituta istorii AN SSSR za 1965 g., Vestnik drevnej istorii, 1966, št. 1, str. 145—150. P. Vasin, Diskusija o karaktere drevnevostočnogo občestva, NAA, 1966, št. 3, str. 1966, št. 3, str. 79—81, M. A. Korostovcev, O karaktere drevnevostočnogo občestva, istotam, str. 74—8, O. A. Afanasev, Obsuždenie v inštitute istorii AN SSSR problemy «aziatskij sposob proizvodstva» prav Sovetskaja etnografija, 1965, št. 6, str. 122—6.